

OUD HERLAAR: HET KASTEEL, DE LEENHOF, DE HEREN EN DE HEERLIJKHEID

II. DE LEENHOF VAN MIJNEN JONKER VAN PERWEYS

Het Boek van de Leenhof

„Dit zijn de mannen van leene toebehoirende der Heerlicheyt 't Huys ende des lands van Herlair". Zo begint heel plechtig het Leenboek van de Heerlijkheid, dat in 1532 opnieuw werd uitgeschreven met sierlijke letters op fluwelig perkament, door Jan van Hersel, priester, ten tijde dat Daniel van der Ameyden kastelein en stadhouder was van de lenen van Herlair en Nyent Herlaere.

Van Hersel was niet de eerste die een leenboek van Herlaar opzette. Hij vertelt in zijn inleiding er bij, dat het leenboek oorspronkelijk werd geschreven door wijlen Willem Wairloes: „voirmaels clerck des Heeren van Duffel" en dat het daarna nog eens gecopieerd werd door Gijsbert 's-Graven, klerk van Jonker Jan van Hoerne, heer tot Perweys, Duffel en het land van Herlaar.

Het perkamenten boek (Leenhof Herlaar nr. 1. RA 's-Bosch) dat we nu bezitten, doorschoten met andere vellen papier, waarop de latere lotgevallen van de lenen vermeld staan, is dus de derde versie van een boek dat tussen 1380 en 1400 moet zijn geconcipeerd. Willem van Hoerne, heer van Duffel, Perweys en Herlaar, is immers vóór 1399 reeds overleden, want dan doet zijn minderjarige dochter Marie van Hoerne, met Heer Aernt van Liedekercke, ridder, als haar momber, verhef van de Heerlijkheid van Herlaar met al zijn toebehoren, als naaste erfgename van haar overleden vader.

In de boven-aangehaalde aanhef tot de Leenhof is dus eigenlijk sprake van een dubbele Leenhof: die van Herlaar en van Nyent Herlaar, en bovendien vernemen we nog uit dezelfde inleiding, dat het boek niet alleen de lenen bevat van Herlaar en Nieuw Herlaar, maar bovendien die lenen „die aan der heerliceyt van Herlair voirseid gecomen sijn van Heeren Willem van den Bosch."

Reeds hieruit is dus duidelijk dat de Leenhof van Herlaar, zoals die omstreeks 1380 bestond, was opgebouwd uit drie afdelingen: leengoederen van Herlaar, Nieuw Herlaar en de erfenis van Willem van den Bossche.

Een opvallende bijzonderheid is verder dat het goed Nieuw Herlaar, van Heer Willem van der Aa, in het boek een éérste, en een extra grote plaats inneemt, en met „allen zijnen toebehoirten" uitvoerig wordt beschreven, terwijl de overige leengoederen merendeels slechts beknopt worden aangegeven. Bovendien, zoals we reeds gezien hebben, met de uitdrukkelijke vermelding dat van dit leen werden uitgezonderd: ten eerste, het collatierecht van de kapel op Nieuw Herlaar (dat behoort aan de heer van Herlaar) en ten tweede: de weide-schaar van twee koeien in den Bruyl, (de weide rondom in de rivier de Dommel gelegen, tussen Haanwijk en Nieuw Herlaar) die moet steeds toekomen aan de molenaar van de watermolens op Nieuw Herlaar. (men zie mijn artikel over de Watermolens van Herlaar, in een vorige jaargang van Brabants Heem).

Er moet dus met dat Nieuw Herlaar iets bijzonders aan de hand geweest zijn, waardoor het noodzakelijk werd die uitzonderingen te maken. Het collatierecht van

een kapel komt in de Middeleeuwen in onze streken meestal eerst en vooral toe aan de stichter van zo'n kapel, in dit geval de Heer des Huizes. Het stichten van een kapel was ook niet ieders werk: men moest daarvoor van de kerkelijke overheid permissie krijgen en men moest de dienstdoende geestelijke, hier dus de huiskapelaan, een inkomen kunnen garanderen. Het zullen dus geen kleine goden geweest zijn die oorspronkelijk Nieuw Herlaar bezaten, of ten tijde van de stichting van die kapel daarop woonden. De ligging van het vroegere kasteeltje Nieuw Herlaar met de molens en het gehucht Halder (of Theede) vlakbij, wijst op een heerlijkheidje van het gangbare soort: met een huis, een molen, een gehucht en . . . een brouwerij. Ja, ook een brouwerij, want als in later tijd het leengoed Nieuw Herlaar uiteengevallen is, dan blijkt ten tijde van de opstelling van een nieuw Leenboek, rond 1750 (archief van het Markiezaat B. op Zoom nr. 5109), die brouwerij een afzonderlijk leengoed te zijn geworden.

Het eerste leenverhef van Nieuw Herlaar dat in het leenboek vermeld staat, is dus dat van Willem van der Aa. Dit is die Willem van der Aa, van wie een vidimus van een acte van leenverhef bewaard is (zie deel I). Maar we weten uit die akte tevens, dat reeds vóór Willem van der Aa diens vader dit leen ontving. Wel krijgt men daarvan de indruk dat die belening van de vader van Willem van der Aa tevens de oudste belening is door de Heren van Herlaar, en dat die werd gedaan door Gerard van Hoerne. Ook deze overweging leidt tot het vermoeden dat Nieuw Herlaar tevoren zelfstandig was en misschien tegelijkertijd zelf middelpunt van een leenhof en/of cijnshof. Maar laten we voor het ogenblik van Nieuw Herlaar afstappen en eerst eens opsommen welke goederen in de eerste aanzet van het Leenboek, rond 1390, als leengoederen van Herlaar worden opgenoemd. Dat zijn achtereenvolgens:

1. Nieuw Herlaar, van Willem van der Aa.
2. 't goet ten Horinck, van Jonker Dirck de Rover zoon van Heer Jan.
3. Twintig pond payment op de heerlijkheid, van Willem Coptytten.
 Waarbij te vermelden valt dat Schutjes in deel V pag. 70 noemt een verkoop van een cijns van 25 pond door Ermgaert van Cleve, vrouwe van Herlaar en Didderic van Huerne, here van Perweijs en Cranenborgh, aan Jacop geheten Coptytten den Auden, poirter in 's-Hertogenbosch, waarvan de oorkonde bewaard wordt in het kerk-archief van de St.-Jan.
4. 't goet ten Ruwenberghe tot Rumel, van Goossen van Tuyl die het verkreeg van Marsel van Os.
5. 't goet te Zegeworp, van Gerairt van der Aa.
6. 't goet ten Wyell tot Gemonden, van Willem (van Boxtel) Paep Janszoen en later van zijn broer Gerard.
7. de tienden van Wergershuyzen (= Bergenshuizen) met 20 oude grooten, van Jan van Middegael en zijn twee „moeyen”.
8. 't goet te Colle, van Geerlinc van Nuwelant, die 't had van zijn vader Jan.
9. 't goet op ter Kempden in de parochie van Loen tot Hoogh Casterle (= Kasteren) van Roelof van den Grave, die 't verkreeg van Godschalk van Bladel en diens zoon Arnt Haeck.
10. drie merghen lands tot Medewen (Meeuwen) in 'sMombereen hoeve, van Claes Mallant Jan 'sMombereen zoen, „die men van Heer Willem van den Bosch te houden plach ten Brabantschen recht”.

11. vier merghen lands in Veenre velde, van Jan die Liesgreve, vroeger van Aernt Persijn; „comende van Heeren Willem van den Bosch”.
12. die hoeve tot Caym (Chaam) in den lande van Breda, half van Reynken Reyner Wytsz en dat „wederdeel” van zijn broer Henrick Reyner Wytsz van Baerle.
13. drie mud rog en twee mud gerst in Waalre, van Gerard die Clerck van Heze.
14. ’t goet tot Vairlair (Nunen) van Roever van Vairlair.
15. ’t goet tot Broehoven in den dorpe van Rythoven, van Gerard Snoeck.
16. Twintig lopen land tot Eyckelberge (Bergeik) en Westerhoven, van Jan Gerairtsz Stappartsz.
17. land met huis „Nuweleyn” in Westerhoven, van Jan Keerweder Henricksz.
18. den groten beempt in Reusel, met 12 oude grooten en „de laten”, van Marie van der Vonderen van Vessem, huisvrouw van Rombout Smolneren.
19. Vijf lopen land tot Esch aan gheen zijde van der Bruggen, van Willem Willemsz van den Nuwenhuys die Jonge, en het „wederdeel” Willem Margrietenzoon van den Nuwenhuys, vroeger van Wouter van den Loe.
20. „Elen (= Elias) Blocx’ goet” tot Bercheyck, van Wouter Standen, en in 1388 verheven door diens vader Peter.
21. een cijns en een pacht tot Eyckelberge van Aert van Gruenendael, die daaruit moet betalen Heer Henrick, rector van het O.L. Vrouwe altaar in de kerk van Coerssel.
22. eveneens te Eyckelberge 20 lopen rog en 20 lopen tarwe, van Jan van Gruenendael Dirksz.
23. ’t goet te Polle in Moergestel, half van Jan van Arendonck en half van Gielis die Mollener (= Gielis molenaar van Herlaer). Het goed was gelegen in „Heere Willems Gestel”: Heer Willem van den Bosch was namelijk heer van de helft van Moergestel. Het goed komt later aan Joffrouw Margriet, de dochter van Jan Gielis die Mollenaer en de vrouw van Dirck de zoon van Geerlinc de Rover.
24. Heystmansveld, van Aernt Avemarij en vóór hem van Dirck Heystman die het hield voor zijn vrouw. Het bestond uit een beemd in de Pettelaarse bergen, een weide „’t Fen” aan de Midacker en land bij die Dungen aan de Gasthuys-hoeve. De beemd wordt in 1448 door Heer Henrick van Hoerne, heer van Perweys en van Herlaer „gevrijet, vereygent en gecasseert”, waarvoor Jan van de Camp, die dan eigenaar is, hem een ander stuk land bij de Gasthuis-donk heeft opgedragen. Het goed wordt later gedeeld. Voor één deel worden dan leenmannen de zoons van Corstiaen Spierincx, eerst Henrick en Jan de oude, beide kinderloos, dan Rutger Corstiaenz en diens zoon Jan Rutgersz Spierincx.
25. ’t goet de Wedehamer te Liemde op de Dommel, van Beleke wijf van Beke, en na haar van Aernt van Goir Danielissoen.
26. Zeven lopen land tot Westilborch in die Scijve, van Claes die Bonte.
27. Tien hont land in de ban van Aelborch in den Peell, van Claes Spierincx van Baerdwijck, en drie morgen aldaar van Frans Hessels.
28. een rente van 15 oude schilden op ’t goet ten Horinck, die Adam van den Duyn gekocht had van Jan die Roever Dircssoen.
29. Tien schelling oud geld en een pond pepers, uit een goed in Oirschot, „daar

- een van Oudenhoven op woont'', van Yewaen Stiers, en gekomen van Heer Willem van den Bossche.
30. Een erf over de Maas gelegen te Middeler (Middelaar bij Kuik), van Heer Aernt van Hoemen.
 31. 't goet te Wielenstein in het Land van Althena.
 32. Twee goederen te Balgoy en te Keent, van Jan Tiddeman en Peter van Steenbergen te Nijmegen.
 33. Tien lopen land tot Westilborch op die Schure, van Godert Godertsz van der Aerst.
 34. Een kamp van Jan die Groet, ,, 's-Grootenhoeve'' op die Dungen, die op 28 Nov. 1390 komt aan Grootke, de zoon, en later aan Jan van Autheusden; en die in 1425 door de Vrouwe van Marre voor Jacob Knode wordt omgezet in cijnsgoed. ('s-Bosch R. 1195 f.17).
 35. de molen te Kerspe (= Keersop), met visscherij en beemden, van Udeman zoon van Aernt Udemanssoen, en later van Joffrouw Liesbeth, de dochter van Peter Udemansz.
 36. Twee mergen lants in den ghericht van Gamberen (= Gameren), van Diderick van der Werken.
 37. Drie halve molens (d.w.z. de helft in drie molens) te Eyckelberge, met visscherij, van Diederick Spierincssoen van Dynther, later van zijn dochter Jenneke.
 38. land tot Strathem van Jan van Dommelen Boudeken Kistz.
 39. Twee bunder land in Westerhoven, van Claes Matheeusz.
 40. cijnsen van Droempt ende van Tiele, van Coenraet Jansz van Thuyle, die waren van Heer Willem van den Bossche.
 41. een heycamp in het Moerschot, oorspronkelijk gegeven aan Willem van der Aa, leenman voor Nieuw Herlaar.
 42. den Smisacker en 43. den Galberch te Riethoven.

Het is een verbazingwekkende reeks van goederen, niet eens zozeer om het aantal of om de afmetingen, maar vooral vanwege de wijde spreiding van Chaam bij Breda tot Middelaar bij Kuik, en van het land van Althena tot voorbij Bergeik.

Van al deze goederen staan de lotgevallen, dat wil natuurlijk zeggen tevens de lotgevallen van diegenen die ze hielden, verhaald in het boek van de leenhof. Van de meeste: niet van alle. Op sommige lenen vindt men geen vervolg, dat is vooral het geval met de goederen over de Maas en aan de ,,Hollandse'' kant van Brabant. Maar Kempenland, Peelland, het kwartier van Oisterwijk zijn ruim vertegenwoordigd. Er zit een hele brok geschiedenis verborgen achter die leenverheffen in het Boek van Herlaar. In relatie met de gegevens van het Bossche schépenprotocol en de plaatselijke registers zou misschien ook de historie van de leenhof nog verder uit te diepen zijn.

De „Rotte'' van de Heer van Perweys.

In een oud register van 20 December 1374, bewaard in het Archive des Chartes de Bruxelles, genaamd ,,de Boterpot'', (Butkens deel I p.670), vindt men de opstelling van de troepen die onder Hertog Wenceslaus in het jaar 1371 optrokken naar Baesweiler; in de ongelukkige strijd tegen Gelre en Gulik.

In de 28ste rotte rijdt daar de Heer van Perweys, kapitein, aan het hoofd van zijn troep. Hij wordt gevolgd door zijn mannen. In volgorde, waarschijnlijk van voor- naamheid, zijn dat:

Heer Willem van Aa
Heer Jan van Geldrop
Heer Arnout van Goer
Arnout de Bye
Heer Arnout Dickbier
Morel Dickbier (= Model)
Heer Willem van Boxel
Goossen van Tuyl.

Enige van de genoemden zijn direct herkenbaar als mannen van de Leenhof van Herlaar, namelijk Heer Willem van Aa, van het leengoed Nieuw Herlaar, Goossen van Tuyl, van het goet ten Ruwenberge en Heer Arnout van Goer. De laatste is familie van de Hoerne's, maar wordt ook genoemd voor het goet de Wedehamer te Liempde.

Deze ridders rijden niet alleen. Ieder van hen heeft zijn manschappen meegebracht, naargelang van de grootte en het belang van zijn leengoed. In de lange reeks kwitanties van 1374, voor uitkeringen wegens schadeloosstelling, door de hertog gedaan na de zware nederlaag en de daarop gevolgde gevangenschap, vinden we de namen en de zegels van diegenen die daaruit terugkeerden en van hen die in de strijd het leven lieten. Het is een lange rij. Kenbaar uit Gestel is er bij: Arnt van den Hori(n)cke. Meeus van Beke, van het goed de Wedehamer, is in Baesweiler gesneuveld. De kwitantie wordt bezegeld door „Belen Meus Wif van Bec", mede voor haar zoon Lucas. Ook Geraert van der Elst, ridder, is niet teruggekeerd uit de slag. Heer Willem van Boxel was vergezeld van Jan van Kuic, zijn bloedverwant, en Jan van Geldrop had met zich zijn bastaardzoon Jan. Maar Henrick van Geldrop reed onder de mannen van den Hertog, evenals Jan Spierincx en zijn zoon Gielis.

Rijdend onder de banier van de heer van Perwez worden verder genoemd: Jan van Dordrecht, schepen van den Bosch, Lauwer de Fikere, Henrick Knoede, Jan van Colem, Reyneer van der Heyden, een Lijsscap van Helmond, Willem Willemlen Maerscalc, Jan Pijl, Reyneer van den Ravenecker, Gielis Sanders, Arnout Scinkel en Henrick Snavel. De beide Dickbiers worden niet genoemd: die zijn blijkbaar op eigen goed geluk naar huis teruggekeerd.

En dan natuurlijk de Heer van Perweys zelf en zijn zoon. Het is Dirck van Hoerne, gehuwd met Catharina Berthout, enige dochter van Henrick van Duffel. Na het overlijden van zijn schoonvader is daarom deze Heer van Perweys en van Herlaar tevens heer van Duffel en Geel. Hij is de zoon van Willem van Hoerne en Althena uit diens tweede huwelijk met Elsbeen van Cleve, de halfzuster van Ermgart, de ons reeds bekende Vrouwe van Cranenburg en Herlaer. Zijn vader Willem was de oudere halfbroer van Dirck van Hoerne de zoon van Gerard van Hoerne, heer van Perweys en Herlaer, uit diens tweede huwelijk met Ermgart van Kleef. Familiebanden kunnen ingewikkeld geknoopt zijn!

Dirck de zoon van Ermgart had geen kinderen. Wel had hij verschillende broers. Maar deze hadden op 20 April 1343 bij deling van de nalatenschap van hun vader Gerard van Hoerne, al diens goederen, heerlijkheden en „gherichten" tegen jaarren-

ten aan hem afgestaan. (Lacomblet III, p. 370, nr. 458). Bij die acte zijn als getuigen aanwezig: Heer Willem van den Bossche, heer van Erpe, en Heer Danel van Ghoer, „onse gemeyne maghen”, zoals ze daar genoemd worden. Vermoedelijk zijn de broers alle eerder overleden, want als Dirck van Hoerne, de zoon van Ermgart, kinderloos gestorven is, wordt hij in Perweys en in Herlaer opgevolgd door zijn neef Dirck van Hoerne, de zoon van Elsbeen.

Dirck van Hoerne, heer van Duffel, Geel, Perweys en Herlaar heeft wèl zoons. Eén van hen, Willem, rijdt mee naar Baesweiler. In 1374 is hij ridder en zijn zegel toont boven de hoorns van „Hoerne” het lambel en een ster, als generatietekens. (zie Thomas Rouck p. 335).

De Middeleeuwen waren in 1371 al ver over hun hoogtepunt heen, en Baesweiler betekende feitelijk het einde van Brabant als zelfstandige staat. Toch zien we hier een leenhof uitrijden ten oorlog, op de oude grondslag van trouwe bijstand aan de Heer. De leenhof hing te leen van de Bisschop en het Kapittel van Sint-Lamberts in Luik, evenals de heerlijkheid van Herlaar, de huizen van Oud en Nieuw Herlaar, en de jurisdictie in Sint-Michiels Gestel, maar de Hof rijdt uit voor Brabant. De grond van Gestel en Herlaar was Brabantse grond.

Het Recht van de Leenhof

Herlaar was een „Cromstaffs Leen”: het hing te leen, zoals in de „Costuymen of ordonnantien” van de Leenhof (‘s-Bosch RA. archief Leenhof van Herlaar nr. 10) gezegd wordt, van de Bisschop van Luik, als „heere ende bisschop van Ludick ende van der kercke van Ludick”, niet van de bisschop van Luik als hertog van Villon of graaf van Loon, „welcke heerlickheyden naemaels aen den bisschop zijn gecomen”. De bedoeling is, dat de leenband bestond, niet met het Prinsbisdom Luik als zelfstandige staat, maar met de bisschop en het kapittel als particuliere personen. In een processtuk van 1746 (archief Markiezaat B. op Zoom map 5058) wordt nog nader gepreciseerd, dat de hof ressorteert „onder de kerke van sint Lambrechts onder het bisdom en den cromstaf van Luyck”. De leenhof moet trouwens zijn reden van bestaan ontlenen aan het feit dat de goederen onder Sint-Michiels Gestel toebehoorden aan kanunniken. Deze „geestelijke” heren hebben zich van „leken”-bijstand moeten verzekeren om hun militaire verplichtingen aan de vorst, ter oorzake van hun eigendommen, na te komen. (Schnürer deel 2 pag. 23).

Sint-Michiels Gestel stond dus onder Sint-Lamberts te Luik. En dat ressorteren onder Sint-Lamberts kan gemakkelijk tot een zeer hoge ouderdom opklimmen. Want Sint-Lamberts is de oudste kerk van Luik en het kapittel het oudste kapittel, met de bisschop zelf als de voornaamste kapittelheer. (De vermelding in 1186, die Schutjes noemt (deel V pag. 69) van „Gestele” als eigendom van de Sint-Janskerk van Luik, betreft Moergestel, *niet* Sint-Michiels Gestel).

Dit machtige kapittel van Sint-Lamberts (zie Blok, deel II p. 50) oefende al heel vroeg invloed uit op de sociale toestanden; het onderwijs bereikte in Luik reeds spoedig een hoogtepunt (Schnürer, 2, p. 150); het recht werd er al vroeg vastgelegd. (De bepalingen waren gehecht aan de pilaren van de kerk, de z.g. „Paweilhars”). En het kan niet anders of, via de „seyndergerichten” van de bisschoppen, moeten die ook in Gestel van toepassing geweest zijn. (Schnürer, deel 2, p. 51). Vaak ontmoet men dan ook in de schepenboeken van Sint-Michiels Gestel de vermelding, dat dit of dat

gedaan wordt „naar Luiks recht”.

Dat Luiks recht ligt ook ten grondslag aan de leenhof. In een reglement van de Leenhof dat ligt in Leenhof Herlaer nr. 10, wordt o.m. gezegd dat alle lenen „sucedeeeren totten naesten oudsten mans-oire, off bij gebreke van dijen totter oudste dochtere . . . die dochteren en deijlen in gheene leenen daer zoonen zijn . . . en die outste soonen alleen succedeeeren in alle die leenen: ende alsoe useert men doir alle het bisdomme van Luydick”. De bepalingen in deze „Costuymen” zijn menigvuldig, en omslachtig geformuleerd en hebben nog slechts rechtshistorisch belang, evenals de zittingen van de leenhof, vermeld op de „Rol” (Leenhof Herlaer nr. 8). Wel is de eed die een leenman moet afleggen nog waard vermeld te worden: „Een man van leene sijn leen ontfangende sal sweren: dat hij zijnen leenheere ende oyck mijn heer den Bisschop ende der kercken van Luydick zal wezen goet ende getrouwe; dat hij sijn leen zal bedienen soe dicke ende menichwerpen hij daertoe gesommeert sal wezen, naer gelegentheyt ende weerden des leens. Insgelijke oyck dat hij commen sal tot alle wettelycke gerichtdagen daertoe gesommeert wezende . . . ende voirts alles doen dat een goet leenman des leenhoffen van Herlaer behoirt ende schuldich is te doen.”

Toch is het niet juist te spreken, zoals Jongmans doet (p. 16) van de leengoederen van Herlaer als „achterlenen”. De goederen waren niet van de Heer. De leenhof vormde één geheel, een verband. De Heer verhief de hof, of zo men wil het recht op de hof. Deze *hof* hing te leen van Luik. De Heer van Herlaer bezat in Sint-Michiels Gestel geen andere goederen dan het kasteel van Oud Herlaer, met een hoeve en ongeveer 52 bunder land, meest beemden; (men zie kaart Hingman 4091 ARA 's-Hage, waarop deze eigen goederen van de Heer staan afgebeeld) en verder in Gemonde het mysterieuze „Sint-Maartensland”: middelpunt van een zeer oude cijnhof.

MECHELIEN SPIERINGS

Gebruikte archieven: als bij deel I en verder: RA 's-Bosch: Leenhof Herlaer.

Literatuur: als bij deel I en verder:

P.J. Blok: Geschiedenis van het Nederlandsche Volk. Groningen 1893.

S.H.M. Jongmans: Kroniek van St.-Michiels Gestel. St.-M.Gestel 1963.

Th.J. Lacomblet: Urkundenbuch für die Geschichte des Niederrheins. 1853.

G. Schnürer: Kerk en Beschaving in de Middeleeuwen. (vertaling de Spaarnestad, Haarlem 1940).

L.H.C. Schutjes: Geschiedenis van het Bisdom 's-Hertogenbosch, St.-M.Gestel, 1876.

A. Verkooren: Inventaire des Chartes et Cartulaires des duchés de Brabant et de Limbourg. 1e partie. Tome IV, V. Brussel 1912.